

ڈاکٹر کلیم اللہ سارنگی
 نیکوچراشخہ اسلامیات سندھ یونیورسٹی
 جام شورو سندھ

شاہ ولی اللہ کے سیاسی، معاشی اور معاشرتی افکار کا تجزیہ

حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اجتماعیت کو قائم رکھنے کے لیے ایک مصلح معاشرے کی ضرورت ہے۔ اگرچہ ہر معاشرہ اپنی ساخت اور عمل کے اعتبار سے کامل نہیں ہوتا لیکن یہ اس کا نقص اور فساد اس کے ذوال کا سبب بنتا ہے۔ اس لیے ریاست کے سرکردہ لوگوں پر یہ ذمہ داری عائد ہوتی ہے کہ اپنے اجتماعی معاشرے میں ان باتوں کی نشاندہی کریں جو معاشرے میں فساد اور فتنے کا سبب بنتی ہوں اور ایسی اصلاحات اور رسومات کو لائیں جن کے ذریعے معاشرے کی اجتماعی صورت و تندرستی کی طرف مائل ہو جائے۔ اگرچہ یہ بات کہیں بھی مسلم نہیں ہے کہ معاشرے کی اصلاح کا معیار کیا ہونا چاہیے۔ نوکہ پورے کے پورے اجتماعی مفکرین کو پسند ہوں۔ اجتماعی کے مفکر بعض رسم و رواج و غیر مفید سمجھتے ہیں اور بعض لوگ انھیں بہتر۔ یہ مشکل اس لیے پیش آئی ہے کہ معاشرے کے مختلف پہلو ہیں اور ہر ایک پہلو میں نیکی اور برائی دونوں پائیں جاسکتی ہیں۔ لیکن یہ بات اس وقت آسان ہو سکتی ہے جب پورے معاشرے کو اجتماعی نظر سے دیکھا جائے۔ ان کی بیماری اور علاج بھی اسی نظر سے کیا جائے۔

۱۔ شاہ ولی اللہ کے عراقی نظریات ص ۱۱۳ تا ۱۱۵، سندھ ساگر اکادمی لاہور، آداب المعاش

۲۔ اللہ البالغہ عربی ص ۶۱۔

معاشی بد حالی معاشرے کے خراب ہونے کا بنیادی سبب ہے؛

اگرچہ بہت ساری بیماریاں اور خرابیاں معاشرے کو خراب کر سکتی ہیں، لیکن معاشی بد حالی اخلاقیات پر زیادہ اثر انداز ہوتی ہے۔ جس سے معاشرہ خراب ہو جاتا ہے۔ معاشی عدم تعاون اخلاقی امراض کا بنیاد بن جاتا ہے۔ شاہ صاحب معاشرے کے نساد کا اور سبب یہ بیان کرتے ہیں کہ معاشرے افراد اپنی دوسرے درجہ کی ضروریات کو زیادہ اہمیت دیتے ہیں اور اس میں اتنے منہمک ہو جاتے ہیں جس کی وجہ سے ابتدائی اور بنیادی ضروریات سے ان کی توجہ ہٹ جاتی ہے۔ اس طرح پہلے ارتقائی منزل یا معاشرتی سطح پر وجود میں آنے والے رسم و رواج کو بالکل نظر انداز کیا جاتا ہے۔ جس کی وجہ سے دوسرے درجہ کے کمال تک پہنچنے میں مشکل پیش آتی ہے۔ اسی طرح معاشرے کی تیسری ارتقائی منزل پر لوگ دوسرے درجہ کی رسم و رواج کو چھوڑ دیتے۔ اسی طرح یہ ناقص مرکزی اجتماعیت کو نقصان پہنچاتے ہیں اور پورے کا پورا انسانی معاشرہ کمال اور ترقی سے محروم رہ جاتا ہے۔ اسی وجہ سے شاہ صاحب نے اس بات پر زیادہ زور دیا ہے کہ معاشرے کے ہر سطح پر جو رسم و رواج وجود میں آتے ان کو پورا کیا جائے تاکہ لوگوں میں برابری کا احساس رہے۔ اگر معاشرتی نظام کے منکر وہ لوگ جو ریاست کے یا اجتماعیت کے اہم رکن ہیں اگر وہ مذکورہ سطحی نظام کو نظر انداز کر دیں تو پورے کی پوری اجتماعیت ناقابل عمل ہو جاتی ہے اس لیے اہل ریاست اور مفکرین پر یہ لازم ہے کہ وہ ملک میں رسومات اور فکری عملی نظام کو عادلانہ طور پر رائج کریں۔

معاشرے میں رسومات کی حیثیت:

شہادہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ کے ہاں انسان کے معاشرتی نظام میں رسومات کی بڑی اہمیت ہے جس طرح انسان کے جسم میں دل کی حیثیت، وہ فرماتے ہیں کہ شریعت کا پہلا مقصود

۱۔ شاہ ولی اللہ کے عمرانی نظریات، ص ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱

بالذات یہی رسوم ہیں جن پر اہلالت کے اصولی کا عمل ہوتا ہے۔ شارع اور شارع کے اشارات بھی اھیں ہی کی طرف ہوتے ہیں۔ اگرچہ انبیاء علیہم السلام نے یہ طریقہ حسن رہا ہے کہ وہ عبادت کے طریقوں کو مروج کرنے کے ساتھ ساتھ فاسد اور خراب رسموں کی بیخ کنی کرتے ہیں بعض رسموں اور طریقوں پر لوگوں کو مجبور کرتے ہیں اور بعض رسومات کے رُک کرنے کی تلقین کرتے ہیں کیونکہ جب کسی معاشرے میں صحیح رسومات کا رواج ہو جائے اور اگر ان رسومات کو اپنی زندگی کے لوازمات میں سمجھیں تو پھر وہ نظام یا اجتماعیت زیادہ دیر تک چلتی ہے اس لیے یہ کہنے میں حرج نہیں ہوگا کہ انبیاء علیہم السلام کا لایا ہوا نظام اور ان کی قائم کردہ رسومات انسانی معاشرے کے مفید اور مضبوط ہونے کے لیے ضروری ہوتے ہیں۔ اس لیے ان کی لائی ہوئی شریعت اور مروج کی ہوئی رسومات دیر تک باقی رہتی ہیں۔

معاشرے کو درست کرنے کی صورت:

شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اصلاح رسومات میں سے سب سے پہلے یہ بات ضروری ہے کہ اصلاح کا عمل سب سے پہلے بڑی چیزوں اور خراب رسومات کو مروج سے ختم کیا جائے اور ان رسومات یا عادتوں کے نعم البدل ایسی رسومات کو لایا جائے جو لوگ ان کو جلدی قبول کر لیں اور ان کے برحق ہونے کا ان کو یقین ثبوت ہو جائے۔

رسومات کی حقیقت کو جاننے والے کا معیار

حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ کے ہاں وہ شخص بڑی اہمیت کا حامل ہے جو راسخ فی العلم کی حیثیت رکھتا ہے اور وہ شریعت کے رموز، رسومات کے فوائد بہتر جان سکتا ہے یعنی نکاح، طلاق، معاملات، زینت، لباس اور عدل و انصاف، تعزیر و حدود

لے ارمان شاہ ولی اللہ صفحہ ۳۷ تا ۴۰ ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، باب الرسوم الساندة فی النوازل

رحمۃ اللہ علیہ عربی ص ۳۹

۴۵ ارمان شاہ ولی اللہ ص ۳۷ تا ۴۰ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور۔

اور دیگر مال غنیمت کے بارے میں زیادہ عالم ہوتا ہے اور ان کے مکلف یا غیر مکلف ہونے کی دونوں صورتوں سے آگاہ ہوتا ہے لیکن وہ انسان جو فرقاً یا اجتماعاً راسخ فی العلم کی حیثیت تک نہیں پہنچتے۔ وہ شریعت اور رسومات کی حدود و قیود سے اتنے واقف نہیں ہوتے جس کی وجہ سے تردد کے شکار ہو جاتے ہیں۔

انبیاء علیہم السلام کی لائی ہوئی اصلاحی رسومات معاشرے کے لیے زیادہ مفید ہوتی ہیں

اجتماعیت یا رسومات کی حدود میں انبیاء علیہم السلام کا قائم کردہ معاشرہ نہایت مفید ہوتا ہے اور ان کی لائی ہوئی رسومات کی کوئی مثال نہیں ملتی اور انہوں نے ایسی کوئی نئی چیز معاشرے میں نہیں لی جو لوگوں میں وہ چیز خود یا اس کی نظیر نہ ہوں۔ البتہ انبیاء علیہم السلام نے جاہلیت کے دور میں قائم کردہ اور مروج رسومات اور رواج کو ختم کیا ہے اس طرح عبادت اور احکام کے وقت اور کیفیت سمجھتی تھی انہیں آسان اور باقاعدہ بنایا اور چیزیں مفید ہونے کے باوجود جاہلیت کے دور میں ختم ہو گئی تھیں ان کی اشاعت کا اہتمام کیا۔ جس طرح حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے دور سے پہلے ایران اور روم میں سالہا سال تک بادشاہت اور سلطنت رہنے کی وجہ سے جو فریبیں طویل مدت سے چلی آ رہی تھیں، اسلام کے آنے اور اس کی اشاعت سے وہ ختم ہو گئیں۔ اسی طرح عربوں کے قبل اسلام قائم کردہ معاشرے کی اصلاح بھی اسلام کے ذریعے ہوئی۔

بعض اوقات رسومات محبت اور یک جہتی کا ثبوت بھی دیتی ہیں:

جیسا کہ اوپر بیان کیا جا چکا ہے کہ رسومات کا وجود اجتماعیت کے لیے بہت ضروری ہے

لے ارمغان شاہ ولی اللہ، ص ۳۷ تا ۴۰، ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور، جہ اللہ ابوالخیر

باب الرسوم ص ۵۰۔ لے ارمغان شاہ ولی اللہ، ص ۳۷ تا ۴۰، ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور۔

جہ اللہ ابوالخیر عربی باب الرسوم ص ۵۰۔

اور یہ رسومات اتنی مضبوط ہوتی ہیں کہ ان کو مروج کہنے یا ختم کرنے کے لیے ایک کامل بدمذہب کی ضرورت پڑتی ہے۔ اس لیے کہ انسانی معاشرے میں رسومات کے ذریعے محبت و الفت کا وجود آتا ہے۔ شاہ صاحب نے رسومات کے دیگر فوائد بھی لکھے ہیں۔ ان میں سے رسومات کا ایک نفسیاتی جائزہ بھی پیش کیا ہے کہ جب معاشرہ میں نفرت اور کدورت عروج پر ہو تو ان کے درمیان ایسی رسومات یا طریقوں کو لایا جائے جن کے ذریعے ان کے اندر محبت پیدا ہو لے

قرآن کے نازل ہونے کا اہم مقصد معاشی نا انصافی اور اصلاح رسومات :

شاہ صاحب نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے انقلاب کو نزول قرآن کا مقصد قرار دینے کے بعد معاشی نا انصافی اور عدم مساوات کی برائیوں کو بھی کھول کر بیان کیا ہے وہ فرماتے ہیں۔

”جس سوسائٹی میں اقتصادی امان نہ ہو اس میں طرح طرح کے روگ پیدا ہو جاتے ہیں۔ نہ وہاں عدل و انصاف قائم ہو سکتا ہے اور نہ مذہب اپنا اچھا اثر ڈال سکتا ہے۔ شاہ صاحب یہ بھی فرماتے ہیں کہ جس طرح رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانے میں قیصر و کسریٰ نے تمدن دنیا کو مصیبت میں مبتلا کر رکھا تھا اور مشیت الہی نے اس فاسد نظام کو ختم کرنا چاہا تھا، اسی طرح ان کے زمانے میں معاشرہ بھی ان اجتماعی بیماریوں سے کھکھلا ہو چکا تھا۔ اور اس کا مٹنا بھی یقینی نظر آتا تھا لے“

شاہ صاحب کے انقلابی پروگرام کا اہم اصول اصلاح معاشرہ:

شاہ صاحب کے اصلاحی اور انقلابی پروگرام کا اہم اصول اقتصادیات میں توازن اور

لے ارمان شاہ دل ص ۳۰ تا ۴۰، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور۔ لے تخصیص سماجی انصاف و اجتماعیت شاہ ولی اللہ کی تقریریں، علامہ غلام مصطفیٰ صاحب مطبوعہ شاہ ولی اللہ اکیڈمی، حیدرآباد سندھ۔

معاشیات میں مساوات کو واضح کرنا تھا شاہ سنانب کے نزدیک مسلمانوں کی اجتماعی زندگی کے لیے اقتصادی توازن ایک ضروری امر ہے اور ہر انسانی جماعت کو ایک ایسے اقتصادی نظام کی ضرورت ہے جو اس کی ضروریات زندگی کا کفیل ہو۔ جب لوگوں کو اپنی معاشی ضرورتوں سے فراغت نصیب ہوتی ہے تو پھر وہ اپنے خالی وقت میں جوان کے پاس کسب معاش کے بعد بیچ رہتا ہے۔ زندگی کے ان شعبوں کی ترقی اور تہذیب کی طرف متوجہ ہو سکتے ہیں جو انسانیت کا اصل جوہر ہیں۔ لیکن اگر ان کی اقتصادی ضروریات بھی فراہم نہ ہوں اور ان کی وجہ سے انسان کی جدوجہد اس کی بیوانی ضرورتوں تک محدود ہو جائے تو انسانیت کے اعلیٰ مقامات کا کسے ہوش رہے گا۔ اقتصادی نظام کے درست اور متوازن ہونے کا نتیجہ یہ ہوتا ہے کہ حیات دنیادی میں انسانیت کے اجتماعی اخلاق تکمیل پذیر ہوتے ہیں۔ چنانچہ حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ میں تحریر فرماتے ہیں:

”انسانیت کے اجتماعی اخلاق اس وقت برباد ہو جاتے ہیں جب کسی جبر سے ان کو اقتصادی تنگی پر مجبور کر دیا جائے۔ اس وقت وہ گدھوں اور میلوں کی طرح روٹی کمانے کے لیے کام کریں گے۔ جب انسانیت پر ایسی مصیبت نازل ہوتی ہے تو خود تعالیٰ انسانیت کو اس سے نجات دلانے کے لیے کوئی راستہ ضرور الہام فرماتا ہے۔ یعنی ضروری ہے کہ قدرت الہیہ انقلاب کے سامان پیدا کر کے قوم کے سر سے ناچلے۔ حکومت کا بوجھ اتار دے۔“

سیاسی اور سماجی قوت کا دار و مدار فکری فلسفہ پر ہوتا ہے:

سیاسی قوت اجتماعی قوت سے پیدا ہوتی ہے اور معاشرتی طاقت کا دار و مدار کسی نہ کسی فلسفہ پر ہوتا ہے۔ جس معاشرہ کی بددلت کبھی نہ کبھی درجہ کمال تک پہنچ جائیں گی۔

لے ”مہاجی انصاف اور اجتماعیت شاہ ولی اللہ کی نظریں“، علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی، مطبوعہ

شاہ ولی اللہ اکیڈمی سکندھ۔

اور اس کی معاشرتی اخلاقی اور اقتصادی حالت بھی اچھی ہوگی کیونکہ ذہنی قوتوں کا اثر معاشرت اور اقتصادیت پر پڑتا ہے۔ اگر سماجی حالت (جو کہ ذہنی قوتوں کی پیداوار ہے) اچھی ہوگی تو اس سے بوسامی قوت پیدا ہوگی وہ بھی اچھی کہلانے لگی۔

مساویانہ تقسیم دولت اور شاہ ولی اللہ کا فلسفہ

یہاں ایک سوال پیدا ہوتا ہے کہ عصر حاضر میں ہر معاشی نظام کی بنیاد کسی نہ کسی فلسفہ پر رکھی گئی ہے تو کیا شاہ ولی اللہ صاحب اپنی تالیفات میں جو عادلانہ تقسیم مال و دولت اور مسادیا نہ نظام پر زور دیتے ہیں اس نظام کے لیے کوئی فلسفہ بھی پیش کرتے ہیں یا نہیں؟ اس کا جواب یہ ہے کہ شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ نے ایک جامع فلسفہ بھی پیش کیا ہے لیکن یہ فلسفہ کارل مارکس کے فلسفہ کی طرح اختراعی نہیں ہے۔ شاہ صاحب کے فلسفہ کی بنیاد مذہب اسلام کی حکمت اور اس کی روح پر ہے۔

شاہ صاحب کے نزدیک سب سے پہلے انسان کے ایسے معاشی خوش حالی کا سونا ضروری ہے۔ جب انسان کو ذہنی سکون ملتا ہے تو اس کے بعد وہ مذہب اور اطلاق کا متلاشی ہوتا ہے۔ جس کی حقیقی علت یہ ہے کہ جب تک انسان انسانیت کے اس اولین مرتبہ یا مقام کو نہیں پہنچ سکتا شریعت اور اخلاق کی ذمہ داری انسانوں پر ہوتی ہے و حوالہ نہیں ہوتی۔

شاہ صاحب اور کارل مارکس کے نظریہ میں بنیادی فرق

اس سے یہ نتیجہ نہیں نکالنا چاہیے کہ یہ کارل مارکس کے مادی فلسفہ سے مشابہت

۱۔ سماجی انصاف اور اجتماعیت شاہ ولی اللہ کی نظر میں۔ علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی، مطبوعہ

شاہ ولی اللہ انڈیسی سندھ۔

رکھتا ہے۔ کارل مارکس بھی اخلاقی اصولوں اور مذہبی احکام کو معاشی ضروریات کے تابع قرار دیتا ہے اور کہتا ہے کہ اخلاقی اصولوں اور معاشی تقاضوں میں باہمی ٹکراؤ ہوتا ہے تو اخلاق و مذہب کو اپنی شکست مان کر معاشیات کا غلبہ ماننا پڑتا ہے۔

اصل حقیقت یہ ہے کہ معاشیات کے متعلق شاہ صاحب کے بتائے ہوئے اصولوں کی بنیاد قرآن حکیم کی حکیمانہ تعلیم اور اس کی عملی شکل پیغمبر علیہ السلام کی سنت پر ہے اس لیے فلسفہ ولی اللہی میں معاشی ضروریات اور مذہب و اخلاق کے متصادم ہونے کا سوال ہی پیدا نہیں ہوتا۔ شاہ صاحب نے اسلام کی تعبیر دو لفظوں 'اقترب' اور 'ارتقاء' سے فرمائی ہے خدا پرستی اور انسان دوستی کو انسانیت کی بنیاد قرار دیا ہے۔ انسان دوستی کی صحیح تعبیر مال و دولت کی مساویانہ تقسیم ہے تاکہ یہ نہ ہو معاشرہ میں ایک تو شخص عظیم مرہا یہ وار بن جائے اور دوسرے کو کھانے کے لیے روٹی اور اوڑھنے کے لیے کپڑا بھی میسر نہ ہو۔

فاشٹی نظام کا خلاصہ :

فاشٹی نظام میں سارا زور فرد کی انفرادیت، صلاحیت اور ذاتی ملکیت پر دیا جاتا ہے اس سے اجتماعی اور تمدنی زندگی میں معاشی فلاح اور خوش حالی کا ہونا ناممکن نہیں تو دشوار ضرور ہے۔ یہی وجہ ہے کہ شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرد کے مقابلے میں اجتماعیت پر زور دیتے ہیں شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ کے فلسفہ میں جملہ کائنات فی الحقیقتہ ایک وحدت ہے جس کا نام ان کے فلسفہ میں 'شخص اکبر' ہے۔

لاحدود انفرادی ملکیت معاشرہ کے لیے مفید نہیں :

شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ زمین اور قدرتی وسائل پیداوار مثلاً معدنیات، کانوں اور لے سماجی انصاف اور اجتماعیت شاہ ولی اللہ کی نظر میں۔ علامہ غلام مصطفیٰ عاظمی، مطبوعہ شاہ ولی اللہ ایڈمیٹیو حیدرآباد، سندھ، لے ایضاً لے ایضاً۔

حیثوں وغیرہ پر لا محدود غیر مشروط انفرادی ملکیت کے قابل نہیں ہیں بلکہ وہ ان سب کو بنیادی طور پر اللہ تعالیٰ کی ملکیت تصور کرتے ہیں۔ اور ان تمام وسائل پر بنی نوع انسان کا یکساں طور پر حق تسلیم کرتے ہیں جن سے ہر شخص استفادہ کر سکتا ہے۔ صرف ضروری یہ ہے کہ وہ شخص بلا کسی کو سر نہ پہنچائے اس زمین پر سب سے پہلے قبضہ کرے۔ شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک زمین کی حیثیت درحقیقت مسجد، رباط، مراٹے اور مسافر خانہ کی ہے جو نمازیوں، مسافروں اور راہ گروں کے لیے وقف ہوتے ہیں اور تمام انسان اس کے اہل شریک ہوتے ہیں۔ پھر شخص پہلے آئے گا پہلے حق دار ہوگا۔

زمین کا اصل مالک وہ ہے جو اس کو آباد کرے :

مذکورہ اصول مردہ اور بجز زمین میں بھی ہے یعنی :

من احياء ارضا ميتة فهي له .

(جو مردہ بجز زمین کو آباد کرے وہ اسی کی ہے)۔

مقبوضہ بجز زمین شہر اور اس کے قرب و جوار میں واقع نہ ہو تاکہ عامۃ الناس کے مفادات متاثر نہ ہوں۔

دولت کا اصل سبب محنت ہے :

شاہ ولی اللہ کے نزدیک دولت کی اصل بنیاد محنت ہے۔ کاشت کار مزدور قوت کا سبب ہیں، باہمی تعاون مدنیت (شہریت) کی روح رزاں ہے جب تک کوئی شخص ملک و قوم کے لیے کام نہ کرے ملک کی دولت میں اس کا کوئی حصہ نہیں ہے۔

۱۔ مقدمہ سطعات حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مترجم سید محمد متین ہاشمی ص ۴۱۔

۲۔ سطعات شاہ ولی اللہ محدث دہلوی، مترجم متین ہاشمی ص ۴۱، ۳۳ ایضاً۔

۳۔ شاہ ولی اللہ اور ان کا فائدہ۔ تالیف مولانا حکیم محمد واجد برکاتی، مجلس اشاعت اسلام، لاہور، ص ۲۰۵۔

۴۔ حجة اللہ البالغہ، عربی شاہ ولی اللہ باب البقار المرزق۔

غلط رسومات معاشی ناہمواری کا سبب ہوتی ہیں:

ہوا، بٹہ اور عیاشی کے اڈے ختم کیے جائیں جن کی موجودگی میں تقسیم دولت کا صحیح نظام قائم نہیں ہو سکتا اور بغیر اس کے کہ وہ قوم اور قوم کی دولت میں اضافہ ہو دولت بہت سی جیبوں سے نکل کر ایک طرف سمٹ آتی ہے۔

محنت کشوں کی خوشحالی میں محنت ضروری ہے:

مزدور کاشت کار اور جو لوگ ملک اور قوم کے لیے دماغی کام کریں، دولت کے اصل مستحق ہیں۔ ان کی ترقی اور خوشحالی ملک و قوم کی ترقی اور خوشحالی ہے۔ جو نظام ان کو دبائے وہ ملک کے لیے خطرہ ہے، اس کو ختم ہونا چاہیے۔
ضرورت مند مزدور کی دھنا، قابل اعتبار نہیں جب تک اس کی محنت کی وہ قیمت ادا نہ کی جائے جو امداد باہمی کے اصول پر لازم ہوتی ہے۔

جس نظام میں محنت کشوں کو انصاف میسر نہ ہو اس کو ختم کیا جائے:

جو معاشرہ محنت کی صحیح قیمت ادا نہ کرے، مزدوروں اور کاشت کاروں پر بھاری ٹیکس لگائے، قوم کا دشمن ہے۔ اس کو ختم ہونا چاہیے۔

جاری ہے

۱۷ شاہ ولی اللہ امدان کا فائزندان، تالیف مولانا حکیم محمود احمد برکاتی مجلس اشاعت اسلام، لاہور ص ۲۰۵

۱۸ ایضاً ص ۲۰۶

۱۹ ایضاً ص ۲۰۶

۲۰ ایضاً ص ۲۰۶